

Hrobové kaple z doby rané 18. dynastie v Thébách

José M. Galán

Významní příslušníci královské a chrámové administrativy, kteří v Thébách žili v době rané 18. dynastie (asi 1550–1440 př. n. l.), si své pohřební komplexy budovali na západním břehu – ve skalnatých vrších vzdálených od Nilu 4 kilometry – a tudíž bezprostředně mimo dosah každoročních záplav. Tímto svým konáním tak navazovali na zavedenou tradici vykonávání poutě na druhý břeh řeky a pohřbení zemřelého v místě západu Slunce – ponechávající ho blíže a se snadnějším přístupem na onen svět.

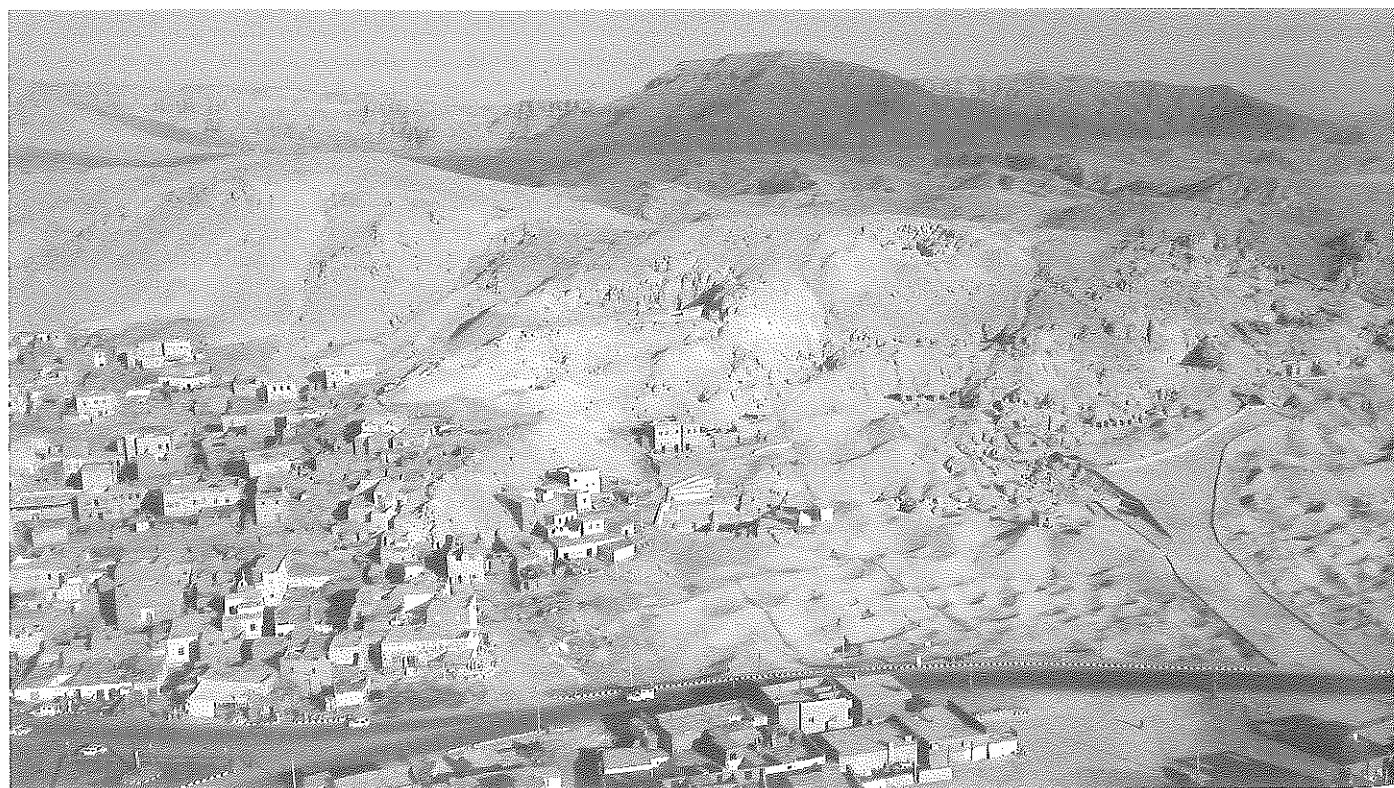
Pás úbočí, který byl používán jako pohřebiště, měřil téměř 3 km. Volbu konkrétní polohy pro místo vzniku pohřebního komplexu ovlivňovala různá kritéria, mezi která můžeme zařadit topografii, geologii, náboženský a/nebo společensko-politický význam, trasu určitých procesí, rodinné preference a další. Tuto volbu však mohla ovlivnit i přítomnost starších staveb. Obdivu a úctě se těšily významné královské (pohřební komplex krále Mentuhotepa) nebo nekrálovské (komplex Intefikera-Seneta, TT 60) komplexy. Skromnější komplexy – z nichž většina byla bezejmenná a nezdobená – byly brzy zapomenuty, rozpadly se a nakonec byly zničeny či znovupoužity. Při zahájení výstavby pohřebního komplexu v rané 18. dynastii bylo celkem běžné, že byla využita již existující šachta nebo otvor uměle vyhloubený ve svahu – tedy již zničená stavba.

Ačkoliv nedostatek údajů činí jakýkoliv komentář nepřímým a problematickým, tak se zdá, že pohřební komplexy rané 18. dynastie neměly žádný standardizovaný plán. Důvodem mohlo být, že nové hlavní město ještě nemělo dostatek času k tomu, aby se zde zformovaly jakési „školy“ architektů a řemeslníků, kteří by mohli vytvořit původní model, který by obsáhl soudobé společenské a náboženské představy o pohřebním komplexu. Při znovuvyužívání starších staveb mohl být projekt ponechán flexibilnějším a plán se tak mohl přizpůsobit nejrůznějším potenciálním okolnostem. Navíc některé z těchto staveb byly samy později znovu využity, takže je dnes těžké vysledovat jejich přesný půdorys.

Pro získání představy o široké paletě typů pohřebních komplexů rané 18. dynastie jsou důležité dva příklady. Na jedné straně stojí komplex Tetikeje (TT 15), který tvoří volně stojící obdélníková zaklenutá komora, postavená z cihlového zdiva a omalovaná (Carnarvon – Carter 1912; Davies 1925). Zaklenuté komory byly zřejmě běžné i v komplexech skalních hrodek a používaly se po celou 18. dynastii – například v Dér el-Medíně byla zaklenutá komora použita v Amenemhetově pohřebním komplexu z rané 18. dynastie (TT 343; Cherpion 1999), stejně jako v proslavené hrobce Chaa (TT 8), která se datuje do období vlády Amenhotepa II. – Amenhotepa III. (Schia-parelli 1927). Klenbu nalezneme i na nekropoli Elkáb, kde nám coby příklady poslouží hrobky Reneniho z doby Amenhotepa I. (Tylor 1900) a Ahmose, syna Abany, která pochází z doby vlády Amenhotepa I. – Thutmose I. Herejův komplex (TT 12) oproti tomu sestává z chodby, jež vede do široké síně se středovým pilířem (Galán 2007). Právě skutečnost, že tento prostor není v řadě s chodbou a že má i druhý (dosud neprozkoumaný) přístup, může naznačovat, že Herej opětovně použil již existující stavbu. Zdá se, že chodba byla jedinou zdobenou částí hrobky – na jejích stěnách byly vytesány reliéfy.

Ze skromnějších pohřebních komplexů rané 18. dynastie se dochovaly pouze svislé šachty a podzemní pohřební komory, zatímco původní nadzemní části – které byly vybudovány ze sušených cihel – jsou většinou ztraceny. Příklady pohřbů této střední třídy můžeme nalézt po celé nekropoli – od oblasti Dér el-Medíny na jihu (Bruyère 1937) po Asasíf a Dra Abú en-Nagu (obr. 1) na severu (Carnarvon – Carter 1912; Lilyquist 1997; Polz 1992, 1995a; b).

Existuje jen velice málo známých pohřebních komplexů ze samotného počátku 18. dynastie, které byly zdobeny nebo u kterých se zachovala jejich výzdoba. V takových případech se jedná o běžná témata, jako jsou přinášení obětí zemřelému, hostina, na které se zemřelý setkává se svými příbuznými, několik etap jeho pohřebního procesí (obr. 2) a zjednodušené vyobrazení přechodu na onen svět.

Obr. 1 Pohled na centrální oblast Dra Abú en-Nagy, jak vypadala v únoru 2004 (foto J. M. Galán).

Fig. 1 View of the central area of Dra Abu en-Naga as it was in February 2004 (photo by J. M. Galán).

Tomb-Chapels of the Early 18th Dynasty at Thebes

José M. Galán

The prominent members of the royal family and temple administration living in Thebes during the early 18th Dynasty (ca. 1550–1440 BCE) built their funerary monuments on the west bank, in the rocky hills four kilometres away from the Nile river, just out of reach of the annual flood. By doing so, they continued the well established custom of crossing the river and burying the dead where the sun set, leaving them closer and with an easier access to the hereafter.

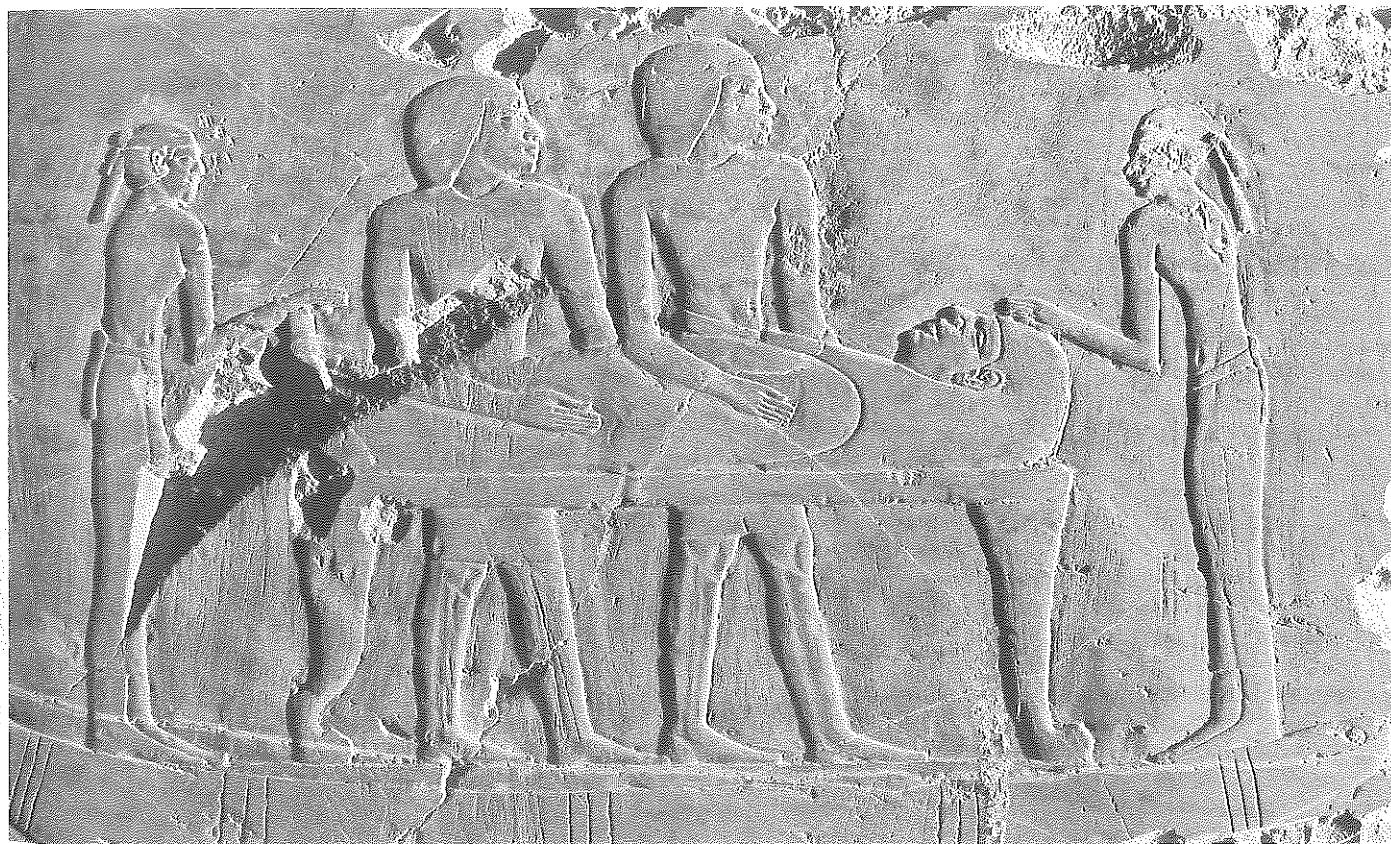
The stretch of hillside used as a necropolis was almost three kilometres long. The choice of this particular area for the location of a funerary monument depended on several criteria, including the topography, geology, religious and/or socio-political significance, the route followed by certain processions, and family preferences, etc. The presence of ancient monuments could also have influenced the selection. The outstanding ones, either royal (King Mentuhotep's funerary temple) or private (Intefiker–Senet's monument, TT 60), were admired and venerated. Modest ones, most of them anonymous and undecorated, were soon ignored, fell into a ruinous state, and ended up being destroyed or reused. In the early 18th Dynasty, when starting a funerary monument, it became quite common to take advantage of an existing shaft or an artificial opening in the hillside, i.e., an obliterated monument.

Although the scarcity of data renders any remark circumstantial and questionable, the early 18th Dynasty funerary monuments do not seem to have had a standardized layout. This might have been due to the fact that the new capital had not had time to form a sort of "school" of architects and craftsmen that would develop an original model to house the current social and religious ideas for a funerary monument. The reuse of older structures could also have left the

layout flexible, in order to adapt its design to the various circumstances involved in each case. Moreover, some of the structures were themselves later on reused, so that their precise plan now becomes difficult to trace.

Two examples are sufficient to get across an idea of the wide range of the types of early 18th Dynasty funerary monuments. On the one hand, the monument of Tetiky (TT 15), consisting of a free-standing rectangular vaulted chamber built in brick-work and painted (Carnarvon – Carter 1912; Davies 1925). Vaulted chambers seem to have been common also in rock-cut monuments, and continued in use all through the 18th Dynasty. At Deir el-Medina, for instance, it was used for the early 18th Dynasty funerary monument of Amenemhat (TT 343) (Cherpion 1999), and for the famous one of Kha (TT 8), dating to the reigns of Amenhotep II–III (Schiaparelli 1927). The vault is also present at the necropolis of el-Kab, for instance, in the monument of Reneni, of the time of Amenhotep I (Tylor 1900), and of Ahmose son of Abana, dating to the reigns of Amenhotep I–Thutmose I. On the other hand, the rock cut monument of Hery (TT 12) consists of a corridor leading to a broad chamber with a central pillar (Galán 2007). The fact that the chamber is not aligned with the corridor and that it has a second access (not yet investigated) may suggest that Hery reused an already existing structure. The corridor is the only part of the tomb that seems to have been decorated, with its walls carved in relief.

The preserved portion of more modest funerary monuments of the early 18th Dynasty are represented only by the vertical shaft and the underground burial chambers. They have lost most of the original mud-brick standing structure above ground. Examples of such middle class interments have been found all over the necropolis,

Obř. 2 Detail Herejova pohřebního procesí (TT 12). Jeho rakev je v doprovodu dvou žen, které představují bohyně Esetu a Nebthetu, převážena přes Nil (foto J. M. Galán).

Fig. 2 Detail of the funerary procession of Hery (TT 11). His coffin is being transported across the Nile, escorted by two women acting as Isis and Nephtis (photo by J. M. Galán).

Většina z nich patřila již do repertoáru, který se používal o tisíc let dříve v nekrálovských komplexech Staré říše. Na umělce rané 18. dynastie měl patrně určitý vliv malovaný komplex Intefikera-Seneta (TT 60) ze Střední říše, kterého si velice považovali – jak odrážejí početná graffita zapsaná na jeho stěnách (Davies 1920: 27–29). Stejně jako v jiných obdobích se umělci při vytváření a obohacování scén, včetně přidávání jedinečných detailů, charakteristik a anekdot, těšili určité míře svobody. Tento styl má jistou archaickou příchuť – určitou naivitu, která připomíná obdobný styl Střední říše (Davies 1920). Lidské postavy jsou poněkud strnulé – a to dokonce i pokud jsou zachyceny v pohybu – a jejich těla, nohy a ruce jsou poněkud protažené.

Standardního uspořádání nekrálovských pohřebních komplexů bylo dosaženo pravděpodobně za vlády Thutmose I. nebo o několik let později. Vždy však bylo možné obměnit a přizpůsobit plán komplexu konkrétním okolnostem a každý jednotlivý komplex má tak své zvláštnosti. Pohřební komplex byl koncipován jako jednotka, kterou tvořily dva odlišné architektonické celky – jeden byl horizontální a vstupoval do skalního masivu a druhý byl vertikální a sestupoval do podzemí. Kombinaci těchto dvou odlišných prvků výmluvně ilustruje viněta z Knihy mrtvých, která pochází z poloviny 18. dynastie, patřila muži jménem Nebked a nyní je uložena v Britském muzeu (Naville 1886: I, příl. IV; Forman – Quirke 1996: 122–23; Assmann 2001: 130).

Horizontální prvek byl vybudován na úrovni terénu a byl vytesán přímo do skalního úbočí jako určitý druh svatyně – *speos*. Zsvěcen byl zemělemu, který se nyní přeměnil – jak uvádějí nápisy (a jak doufal!) – ve „výtečnou duši“, „blaženého“ a dokonce i v „boha“. Jeho uspořádání ve skutečnosti připomíná chrám – otevřený dvůr zajišťuje přístup do dlouhé chodby, která slouží jako centrální osa komplexu a vede směrem k malé místnosti, kde se uvnitř niky nachází sedící socha zemělého, jehož nejčastěji doprovází manželka a/nebo jeho rodiče. Tato nejhlouběji položená místnost je vlastně nejsvětější svatyně (*sancta sanctorum*) kaple. Jako jakýkoliv jiný chrám nebo svatyně i ona zůstávala otevřená pro všechny návštěvníky, kteří byli očištěni – tedy pro ty, kteří se omyli a byli příhodně oblečení. Příbuzní, přátelé či jakýkoliv zvěděvec, který měl poklidné záměry – ti všichni byli uvnitř přivítáni a vyzváni, aby si přečetli nápisy a potěšili se z detailů scén, které byly vyobrazeny na stěnách. Tím, že tak činili, zemělí směřovali k pokračování své existence v paměti těchto lidí. Jako v jakémkoliv jiném chrámu řídil návštěvy ustálený kalendář (Spalinger 1996). Poprvé se návštěva komplexu uskutečnila v době pohřbu, ale teoreticky docházelo k návštěvám minimálně dvakrát do roka – během svátku Nového roku a Překrásného svátku Údolí. Při těchto příležitostech mohli účastníci jíst, pít a oslavovat vedle pohřbu zemělého, který se tak mohl „fakticky“ připojit k oslavám ve svůj prospěch.

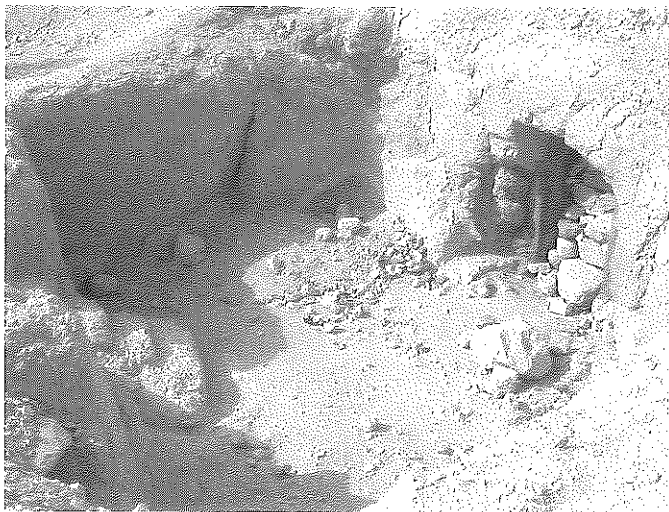
Horizontální a přístupná část pohřebního komplexu měla dvě části, které byly postaveny za sebou a které spolu úzce souvisely – jak z architektonického, tak rituálního hlediska. První byl nezastřešený otevřený dvůr, který byl zcela vystaven slunečnímu svitu (Kampp 1996). Tato část byla – na jednu stranu – důležitá, protože byla nejvěřejnější a nejviditelnější částí, do níž jako do první dospělo pohřební procesí a případní návštěvníci. Zároveň se zde ale odehrávala i většina pohřebních obřadů. Jednalo se o obřady, které Egypťané shrnuli pod názvem Otevírání úst – jejich prostřednictvím mohl zemělý znovu získat své smysly a schopnost pohybu a jednání. Odehrávaly se v otevřeném dvoře nad jeho mumii nebo sochou. Slovy Jana Assmanna: „Dvůr je místem přechodu a počátku, očištění a posvěcení. Obřady ve dvoře připravují zemělého ke vstupu do hrobky, jako posvátného místa, v úplné čistotě ... Je to chrámová funkce hrobky, která vyžaduje dvůr ... Obřad Otevírání úst probíhal ve dvoře velice pravděpodobně ve zkrácené podobě se zaměřením na tři ústřední body: posvěcení mumie kadidlem a vodou, obětování přední nohy

a srdce, a investitory mumie před Reem“ (Assmann 2003a: 51, 2003b, 60).

Dvory z rané 18. dynastie můžeme sružit do dvou základních typů – na vytesané hluboko do rostlé skály („gebel“), a ty vytesané na úrovni terénu. Dvory náležející k prvnímu typu – tedy hlouběji pod úrovní terénu – se dochovaly mnohem lépe a jejich rozměry můžeme zjistit bez větších obtíží. Jako příklady můžeme uvést hrobku Bakiho (TT 18; obr. 3) v severní části Dra Abú en-Nagy (Gauthier 1908: 163–64; Petrie 1909) a hrobku Benii, nazývaného Pahekamen (TT 343) v Šéch Abd el-Kurné (Guksch 1978) – oba muži byli vysokými hodnostáři v době Thutmose III. Tyto zapuštěné dvory mají obvykle malé rozměry a čtyřúhelníkový půdorys. V některých případech je šířka dvora dokonce větší než jeho délka, což souvisí se záměrem vyrovnat se šířce příčné haly, která byla vytesána uvnitř masivu. Při vstupu do dvora bylo zapotřebí sestoupit po několika schodech, které byly také vytesány do rostlé skály.

Druhý typ – to znamená dvory na úrovni terénu – trpěl mnohem více: a to jak vinou přírodních činitelů, tak lidských destruktivních sklonů. Tyto dvory ztratily – a v současnosti stále ztrácejí – mnohé ze svých klíčových výzdobných prvků, zejména těch, které byly vytvořeny z křehkých materiálů (hlíny a sušených cihel), nebo těch, které byly postaveny na exponovaných místech (kamenné zdivo).

V mnoha případech nemůžeme jasně stanovit vstupy do dvorů – buď po nich nezůstaly žádné zbytky, nebo – protože tyto nebyly řádně zaznamenány – případně nebyly vůbec vykopány. Dvory významných pohřebních komplexů patřících významným hodnostářům tak zůstávají do jisté míry neznámé. Jeden z nejvýznamnějších egyptologů a epigrafů, kteří na počátku 20. století pracovali na thébské nekropoli – Norman de Garis Davies –, informoval o své práci na pohřebním komplexu Moncuherchepešefa (TT 20), nosiče vějíře Thutmose III., takto: „rozsáhlejší čistící práce v okolí by pravděpodobně navýšily počet (zlomků zdí). Protože by pár posoupných hieroglyfů mohlo být důležitými pro objasnění významu těchto scén, můžeme jen doufat, že jednoho dne bude možné toto uskutečnit“ (Davies 1913: 2). K obnově vnitřních stěn však došlo, aniž by v prostoru dvora proběhly jakékoliv vykopávky. Ve své publikaci Puimreova komplexu (TT 39) – 2. Amonův prorok za vlády Hatšepsuty a Thutmose III. – stejný autor uvedl případné důvody, proč si většina egyptologů dvorů nevíšala: „Přiliš málo pozornosti bylo věnováno vnějším prostorům thébských hrodek. Částečně tomu tak bylo proto, že by badatelé museli nezbytně vynaložit značné nákla-

Obr. 3 Zapuštěný dvůr Bakiho pohřebního komplexu (TT 18) v severní Dra Abú en-Naze (foto J. M. Galán).

Fig. 3 Sunken courtyard of Baki's funerary monument (TT 18) in Dra Abu en-Nagy north (photo by J. M. Galán).

from the area of Deir el-Medina to the south (Bruyère 1937), to Asasif and Dra Abu en-Naga (fig. 1) to the north (Carnarvon – Carter 1912; Lilyquist 1997; Polz 1992, 1995a, b).

There are very few known funerary monuments of the very beginning of the 18th Dynasty that were decorated or that have their decoration still preserved. In these cases, there are common topics, such as offerings being brought to the deceased, a banquet gathering him with his relatives, several steps of his funerary procession (fig. 2), and a simplified representation of the passage to the hereafter. Most of these were already part of the repertoire used in private funerary monuments of the Old Kingdom, a thousand years earlier. The Middle Kingdom painted monument of Intefiker–Senet (TT 60) probably exercised some kind of influence on early 18th Dynasty artists, as a number of graffiti written on its walls reflect how highly it was considered by them (Davies 1920: 27–29). Artists, as in other periods, were to a certain extent free to compose and enrich the scenes, including unique details, characterizations and anecdotes. The style has an archaic taste, a certain naïveté, reminiscent of that of the Middle Kingdom (Davies 1920). Human figures are a little stiff, even when they are shown in action, and their bodies, legs and arms are slightly elongated.

A standard layout for private funerary monuments was probably reached under the reign of Thutmose I, or a few years later. Nevertheless, variations and adaptations of the plan to particular circumstances were always acceptable, and each monument has its own peculiarities. A funerary monument was conceived of as a unit integrated by two different architectural structures, one following a horizontal display, going into the rock of the hill, and the other following a vertical display, descending into the ground. The combination of these two distinct elements was eloquently represented in a vignette of Book of the Dead belonging to a man called Nebqed, now kept at the British Museum, and dated to the middle of the 18th Dynasty (Naville 1886: I, pl. IV; Forman – Quirke 1996: 122–123; Assmann 2001: 130).

The horizontal element was built on the ground floor level and hewn into the hillside as a kind of sanctuary or *speos* dedicated to the deceased, who had now turned into an “excellent spirit”, a “venerated” one, and even a “god”, as the inscriptions indicate (and so he hoped!). Its layout is reminiscent, in fact, of that of a temple: an open courtyard giving access to a long corridor acting as the central axis of the monument and leading towards a small chamber with a seated statue of the deceased inside a niche, most of the times accompanied by his wife and/or his parents. The innermost room is, indeed, the *sancta sanctorum* of the chapel. As any other temple or shrine, it remained opened for all those visitors who were purified, that is those who had washed themselves and were neatly dressed. Relatives, friends and any curious person holding peaceful intentions were welcomed in, and invited to read the inscriptions and enjoy the details of the scenes represented on the walls. By doing so, the deceased aimed to continue his existence in the memory of the people. As in any other temple, visits were regulated by a fixed calendar (Spalinger 1996). The memorial was first visited at the time of the funeral but, theoretically, it was visited at least twice a year thereafter, during the New Year’s Festival and at the Beautiful Feast of the Valley. On these occasions, the participants would eat, drink and celebrate next to the deceased’s burial, so that he could “virtually” join the feast on his behalf.

The horizontal and accessible part of the funerary monument had two areas, displayed one after the other and closely related, both from an architectural and ritual point of view. The first one was an open courtyard, unroofed and completely exposed to the sunlight (Kampp 1996). This area was important because it was the most public and visible, and the first to be reached by the funerary procession and by potential visitors and also because it was here that

most of the funerary rituals took place. The rituals that the Egyptians gathered under the title “Opening of the Mouth”, through which the deceased would recover his senses and his ability to move and act, were performed over his mummy or statue in the open courtyard. In Jan Assmann’s words: “The court is the place of transition and initiation, purification and consecration. The rites in the court prepare the deceased to enter the tomb as a sacred place in complete purity (...) It is the temple function of the tomb that requires a court (...) Very probably, the ritual of the Opening of the Mouth was performed in the court in an abbreviated form, concentrating on three focal points: the consecration of the mummy with incense and water, the sacrifice of foreleg and heart, and the investiture of the mummy before Re” (Assmann 2003a: 51, 2003b: 60).

The courtyards of the early 18th Dynasty can be grouped under two basic types: those hewn deep into the mother rock (“*gebel*”), and those cut at the ground level. The ones belonging to the first type, being underground level, are much better preserved, and their dimensions can be ascertained without much difficulty. This is the case, for example, of the tomb of Baki (TT 18; fig. 3), at Dra Abu en-Naga north (Gauthier 1908: 163–64; Petrie 1909), and the tomb of Benia also called Paheqamen (TT 343), at Sheikh Abd el-Qurna (Guksch 1978), both of them high officials of the time of Thutmose III. The sunken courtyards tend to be small in size and quadrangular. In some cases the width of the court is even larger than its length, as it tends to coincide with the breadth of the transverse hall cut inside the hill. To enter into the court one had to descend some steps, also cut into the mother rock.

The second type, that is, the ground level courtyards, have suffered much more, both from natural agents and from human destructive tendencies. They have lost, and they are currently, losing many of their essential and ornamental features, particularly those made with fragile materials (clay and mud-brick), or built in a vulnerable way (masonry).

In many cases their entrances are not clearly established, either because there are no traces left, because they have not been properly recorded, or because they have not been excavated at all. Courtyards of remarkable funerary monuments belonging to important officials remain to a great extent unknown. One of the most prominent egyptologists and epigraphers working in the Theban necropolis at the beginning of the 20th century, Norman de Garis Davies, concluded his work at the funerary monument of Montuherkhepeshef (TT 20), fan-bearer of Thutmose III as follows: “A wider clearance in the vicinity would probably increase the number <of wall fragments>, and as even a few consecutive hieroglyphs might be most enlightening as to the purport of the scenes, it is to be hoped that this may some day be undertaken” (Davies 1913: 2). As it happened, however, the inner walls of the monument were restored without conducting any excavation at the courtyard. The same author, in his publication of the monument of Puiemre (TT 39), second prophet of Amen under Hatshepsut and Thutmose III, suggested the possible reasons why the courtyards were ignored by most egyptologists: “Too little attention has been paid to the exterior of Theban sepulchres, partly because the researches necessary involve considerable expense for little reward, partly because great pains and wide knowledge are necessary to recover any details at all of the original features from amidst the tangle of later interments” (Davies 1922: II, 51). Indeed, at that time, most egyptologists were interested either in excavating burial chambers to find “treasures”, or in copying wall inscriptions. Davies belonged to the second kind, and for that reason he avoided the excavation of the court of the royal butler and royal herald under Hatshepsut and Thutmose III, Djehuty (TT 110): “(The courtyard) is deeply buried at present and, as the thicknesses of the entrance do not appear to be decorated, little or nothing is likely to be gained by its complete clearance” (Davies 1932: 279).

dy za malou odměnu, částečně proto, že k odkrytí jakýchkoli detailů z původních prvků mezi spleť pozdějších pohřbů je nezbytná velká námaha a široké znalosti“ (Davies 1922: II, 51). V oněch dobách se skutečně většina egyptologů zajímala buď o vykopávky pohřebních komor – kde doufali nalézt „poklady“ –, nebo o kopírování nápisů na stěnách. Davies patřil k té druhé skupině, což byl důvod toho, proč se vyhnul vykopávkám dvora královského správce a královského herolda za Hatšepsuty a Thutmose III., Džehuteje (TT 110): „(Dvůr) je v současnosti pohřben hluboko a protože se zdá, že prostor vstupu nebyl zdobený, je pravděpodobné, že jeho úplným vyčištěním by bylo získáno jen málo nebo vůbec nic“ (Davies 1932: 279).

Dvůr významného komplexu patřícího vezírovi Thutmose III. Rechmireovi (TT 100) poprvé vyčistil v roce 1900 Newberry. V roce 1935 odkryl tento dvůr do vzdálenosti 11 metrů od fasády Davies. Ve své publikaci uvedl: „Na vnějším okraji je dvůr těžce zatarasen odpadním materiálem, takže jeho hranice nejsou zjištěné; ale hrobky z tohoto období jen zřídka ukazují nějaké vymezení dvora prostřednictvím vnější zdi nebo pylonu ... Památková správa (*Service des Antiquités*) by zde měla provést rozsáhlejší čištění – už jen kvůli tomu, aby se zlepšil současný nehezky vstup do skupiny hrobek“ (Davies 1943: I, 6, pozn. 14).

Nuže – jak mohl Davies zaručit, že pohřební komplexy z doby Thutmose III. neměly vnější zed? Měl dostatek údajů k tomu, aby mohl učinit takový závěr? Určitě ne. Až doposud nebyl dvůr Usera (TT 21), správce Thutmose I. – Thutmose II., nikdy řádně vykopán (Davies 1913). Dalším překvapivým příkladem, u kterého byl ponechán nevykopaný dvůr, je komplex Ineniho (TT 81), který žil za vlády Amenhotepa I. – Thutmose III. a který byl nositelem úřadu správce Amonovy sýpky (Dziobek 1992). Dvůr jednoho z Mencheperrasebebových (1. Amonův prorok za vlády Thutmose III.) komplexů (TT 86) vyčistil v roce 1903 Robert Mond, nikdy ale nebyl skutečně vykopán a zdokumentován (Davies 1933).

Je poměrně překvapivé zjistit, jak málo přesných údajů je k dispozici o otevřených dvorech rané 18. dynastie. U mnoha z nich si nemůžeme být jisti detaily – například jakého druhu byly jejich vstupy nebo jaká byla jejich přesná délka. Toto například platí i u komplexů Senenmuta (TT 71; obr. 4), Hapuseneba (TT 67; obr. 5) a Useramona (TT 131; obr. 6) – tři velmi významných hodnostářů za vlády Hatšepsuty a Thutmose III.

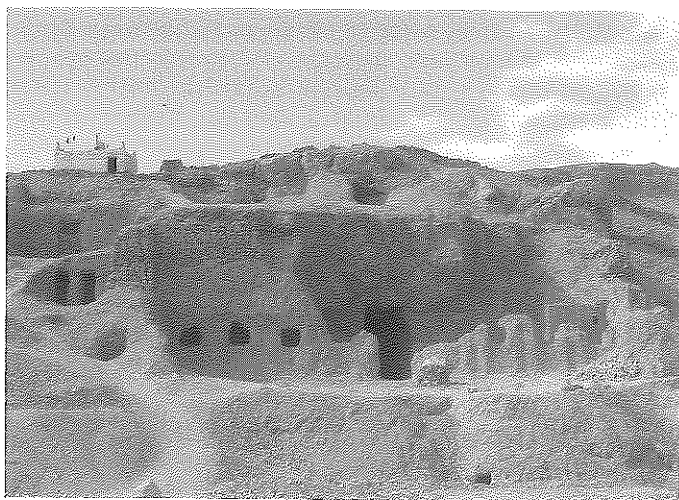
Dvory tohoto typu jsou větší než ty zapuštěné, ale také mají sklon ke čtvercovému půdorysu. Jejich šířka opět odpovídá šířce příčné haly. Průměrná šířka je mezi 7 a 14 metry, ačkoliv širší dvory mohou

dosáhnout i rozmezí mezi 20 a 24 metry, jako je tomu u Senenmuta (TT 71; Dorman 1991). Pohřební komplexy, které se nacházejí uprostřed svahu hory, nemohly mít dlouhý dvůr. Z toho důvodu byl v některých případech dvůr uměle prodloužen výstavbou terasy z vápencových zlomků – jako je tomu v Senenmutově komplexu (TT 71). Boční zdi dvora byly vytesány do skály a sledovaly klesající sklon srázu – aby bylo dosaženo jejich větší výšky, byly tyto v některých případech navýšeny o vrstvy sušených cihel. Někdy vymezovala vstup do dvora vnější zeď vystavěná ze sušených cihel – nemůžeme však s jistotou říci, že se jednalo o obvyklý postup.

Španělsko-egyptská expedice v nedávné době odkryla a zdokumentovala otevřený dvůr Džehuteje (TT 11; obr. 7) – představeného prací a představeného pokladnice za vlády Hatšepsuty a Thutmose III. –, který můžeme považovat za dobrý studijní příklad. Krytou část kaple poprvé vykopali v roce 1899 markýz z Northamptonu, Spiegelberg a Newberry (Northampton 1908). Podle Spiegelbergova výkopového deníku, který se uchoval v archivu Griffithova ústavu (Oxford), pracovali v komplexu pouze dva až tři týdny a otevřené části většinou nevěnovali pozornost. Protože se dvůr nacházel na úpatí severní Dra Abú en-Nagy, leželo na něm více než 5 metrů sutin. Trvalo pět sezón, než se podařilo dospět na dno dvora a celou oblast vyčistit. Na délku měří dvůr 34 metrů. Je to největší dvůr, který se dochoval z tohoto období – druhými největšími jsou dvory Rechmireova a Puimreova komplexu, které měří na délku kolem 19 metrů. Šířka dvora je oproti tomu zcela průměrná – měří 7,6 metru. Džehutejův dvůr je tak výjimečně protáhlý.

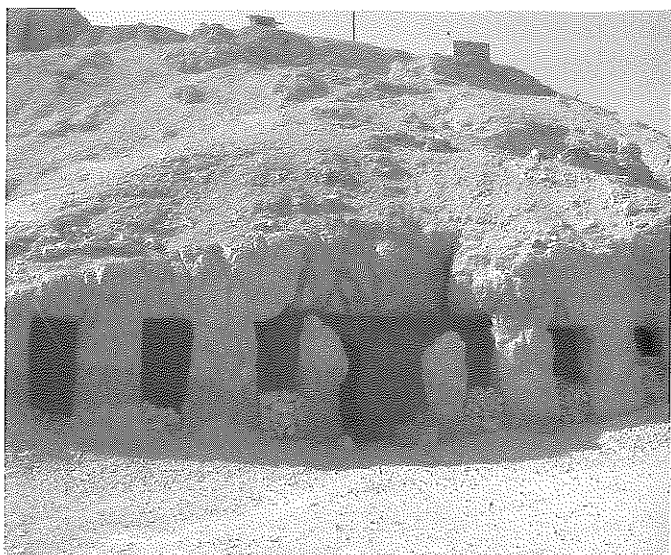
Boční zdi sledující klesající svah hory byly vytesány do skály. Po dosažení dna dvora asi 12 metrů od fasády byly uměle prodlouženy. Východní zeď prodlužovalo kamenné zdivo navýšené vrstvami sušených cihel. Západní zeď prodlužovaly pouze sušené cihly, které si udržovaly výšku 3 metrů až do vzdálenosti 16 metrů od fasády. Obě zdi byly jeden metr silné a zdá se, že jejich koruny byly ploché. Vnější strany zdí spočívaly na suti, která byla nahromaděna na podloží, a tudíž nedosahovaly úrovně rostlé skály. Vnitřní strany zdí dosahovaly úrovně dna dvora a pokrývala je vrstva jemné bílé omítky („muna“).

„Pylon“ či vnější zeď dvora byl celý vystavěn ze sušených cihel. V pylonu byl ponechán vstupní prostor široký 2,7 metru. Pozůstatky vnější zdi dosahují výšky 0,68 m. Její původní výškou si sice nejsme jisti, ale pravděpodobně nebyla o mnoho vyšší, protože se na zemi našlo jen málo popadaných sušených cihel. Nemůžeme ani stanovit, jestli byla koruna této zdi rovná nebo zaoblená. Vnější zeď rovněž

Obr. 4 Dvůr Senenmutova komplexu (TT 71), který se nachází vysoko ve vrších Šéch Abd el-Kurny (foto J. M. Galán).

Fig. 4 Court of Senenmut's monument (TT 71) located high up the hill of Sheikh Abd el-Qurna (photo by J. M. Galán).

Obr. 5 Hapusenebův dvůr (TT 67) (foto J. M. Galán).

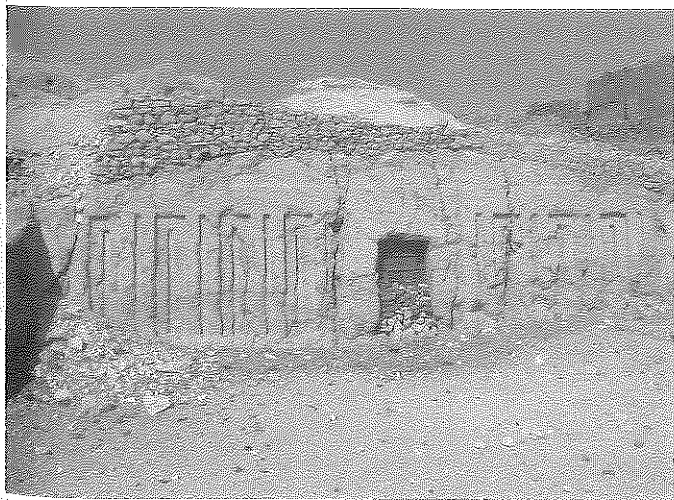
Fig. 5 Court of Hapuseneb (TT 67; photo by J. M. Galán).

The courtyard of the extraordinary monument of Thutmose III's vizier Rekhmire (TT 100) was first cleared by Newberry in 1900, and Davies laid bare the court in 1935 to a distance of eleven meters from the façade. In his publication, he pointed out: "The court is heavily encumbered with rubbish on the outer edge, so that its limits are not ascertainable; but tombs of the period rarely show any demarcation of the court by an outer wall or pylon (...) A wider clearance ought to be made by the *Service des Antiquités*, if only to improve the present unworthy entrance to the enclave of tombs" (Davies 1943: I, 6, n. 14).

Now, how could Davies assure that the funerary monuments of the time of Thutmose III did not have an outer wall? Did he have enough data to make that statement? Certainly not. Until now, the courtyard of User (TT 21), steward of Thutmose I–II, has never been properly excavated (Davies 1913). The monument of Ineni (TT 81), who lived under Amenhotep I down to the reign of Thutmose III, and held the office of overseer of the granary of Amen, is yet another surprising case where the court was left unexcavated (Dziobek 1992). The courtyard of one of the monuments of Menkheperaseneb (TT 86), 1st Prophet of Amen under Thutmose III, was cleared by Robert Mond in 1903, but it was never really excavated and documented (Davies 1933).

It is quite astonishing to realize the little accurate data available on the open courtyards of the early 18th Dynasty. We cannot be sure about the details of many of them, for instance what sort of entrance did they have, or what their exact length may have been. This is also the case, for instance, of the monument of Senenmut (TT 71; fig. 4), Hapuseneb (TT 67; fig. 5), and Useramen (TT 131; fig. 6), three very important officials under Hatshepsut and Thutmose III.

The courts of this type are bigger than the sunken ones, but they also tend to be quadrangular, with the width coinciding with the breadth of the transverse hall. The average width stands between 7 and 14 m, although the broader ones can reach between 20 and 24 m, like that of Senenmut (TT 71) (Dorman 1991). The funerary monuments located at the middle of the hill slope could not have had a long court, and, for that reason, in some cases they artificially prolonged the court by building a terrace with limestone chips, as in Senenmut's monument (TT 71). The sidewalls of the court were cut on the rock, following the descending slope of the cliff, and in some cases they were surmounted by layers of mud-bricks to increase their height. The entrance to the court was in some cases defined by an outer wall made of mud-bricks, but it cannot be said with certainty that this was the norm.

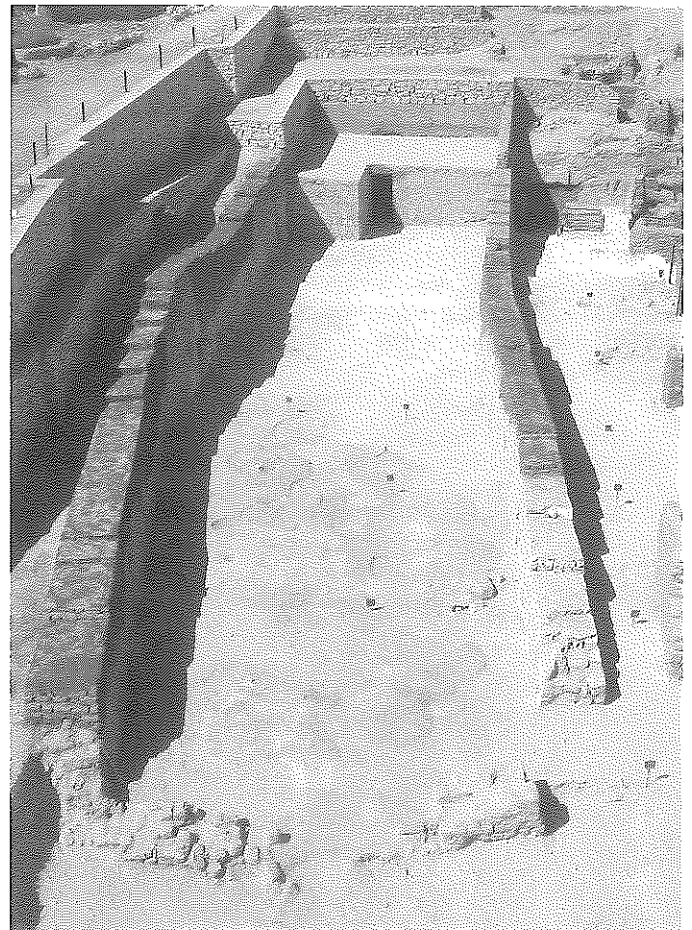

Obr. 6 Dvůr Useramona (TT 131) se zbytky pyramidy umístěné nad fasádou s nikami (foto J. M. Galán).

Fig. 6 Court of Useramen (TT 131), with remains of a pyramid above the niche-façade (photo by J. M. Galán).

The open courtyard of Djehuty (TT 11; fig. 7), overseer of works and overseer of the Treasure under Hatshepsut and Thutmose III, has been recently exposed and documented by a Spanish-Egyptian mission and, thus, it can be taken as a good study-case. The covered part of the chapel was first excavated in 1899 by the Marquis of Northampton, Spiegelberg and Newberry (Northampton 1908). According to Spiegelberg's excavation journal, preserved at the archive of the Griffith Institute (Oxford), they worked at the monument only two to three weeks, and the open-air part was mostly ignored. Located at the foothill of Dra Abu en-Naga north, the courtyard laid under more than five meters of debris. It took five seasons to reach the court's floor and clear the whole area. The court measures 34 m long. It is the largest courtyard preserved of this period, with the second largest being those of Rekhmire and Puiemre, which measure about 19 m long. On the other hand, the court's width has an average size, measuring 7.60 m wide. Djehuty's courtyard is, thus, extraordinary elongated.

The sidewalls were carved on the rock, following the descending hill slope. When they reached the floor of the court, at about 12 m away from the façade, they were artificially enlarged. The eastern wall was lengthened by using masonry surmounted by layers of mud-bricks. The western wall was lengthened only with mud-bricks, maintaining the 3 m height of the façade as far as 16 m away from it. Both walls are one meter thick, and their tops seem to be flat. The outer side of the walls rested on the rubble accumulated on the ground and, thus, they did not go down to the level of the mother rock. The inner side of the walls reached the court's floor, and were

Obr. 7 Pohled na dvůr Džehutejova pohřebního komplexu (TT 11) v Dra Abú en-Naze (foto J. M. Galán).

Fig. 7 View of the courtyard of Djehuty's funerary monument (TT 11) in Dra Abu en-Naga (photo by J. M. Galán).

pokrývala bílá omítka. Oblast na vnější straně „pylonu“ byla o trochu níže než dno dvora, což značí, že bylo ke vstupu zapotřebí vystoupit na schod. Schody – ať již směrem nahoru nebo dolů (jako v případě zapuštěných dvorů) – byly zamýšleny jako předěl oddělující dvě oblasti odlišné povahy.

Dno dvora bylo pečlivě vytesáno do skalního podloží. Jak si však svah hory uchovával svůj sklon, tak se ve vzdálenosti 12 metrů od fasády skála dostala pod úroveň dna. Aby bylo dosaženo vstupu do dvora (34 metrů od fasády), byla zbývající oblast znovu vyplněna a srovnána prostřednictvím vápencových úlomků a pokryta umělou písčnou podlahou („dakka“). Poté byla podlaha omítnuta stejnou omítkou, jaká byla použita na zdech. Dvůr tak musel vypadat velmi bělavě a zářivě.

Během šesté archeologické sezóny, v lednu a únoru 2007, došlo k vyhloubení příkopu do umělé podlahy Džehutejova dvora. Tehdy byly učiněny dva pozoruhodné objevy. Uprostřed dvora byla ve vzdálenosti 22 metrů od fasády nalezena malá jáma, která měřila 1,1 × 1,3 metru a byla 0,7 metru hluboká. Obsahovala keramické nádoby, z nichž většina byla (možná úmyslně) rozbita na kusy. Znovu bylo sestaveno 42 nádob pro každodenní použití – byly to dva druhy džbánů a v menším počtu byl zastoupen jeden druh zásobnice. Společně s nimi zde bylo nalezeno minimálně 43 kytic, z nichž většinu tvořily persey a olivovníky. Tento soubor tak pravděpodobně představuje pozůstatky Džehutejova pohřbu nebo slavnosti, která se konala na jeho počest někdy po jeho pohřbu. Soubor nálezů můžeme spojit například se scénou vyobrazenou v Ramosově hrobce (TT 55) z konce 18. dynastie (Wilkinson – Hill 1983: 33), která znázorňuje hosty, jak se účastní pohřbu a přicházejí ke komplexu zemědělského s květinami a nádobami.

Nedaleko od „květinového depozitu“ a půl metru pod úrovní dna dvora byla nalezena rakev středoříšského typu. Rakev měla velice jednoduchý tvar a byla bez jakéhokoliv druhu výzdoby nebo nápisu. Patřila starší ženě, kterou zdobil pouze skromný fajánsový náhrdelník. Tento druhý objev prokazuje dřívější použití této části nekropole a svědčí o tom, jak byly starší a prostší pohřby pohlceny a skryty pod přepychovými pohřebními komplexy pozdějšího období.

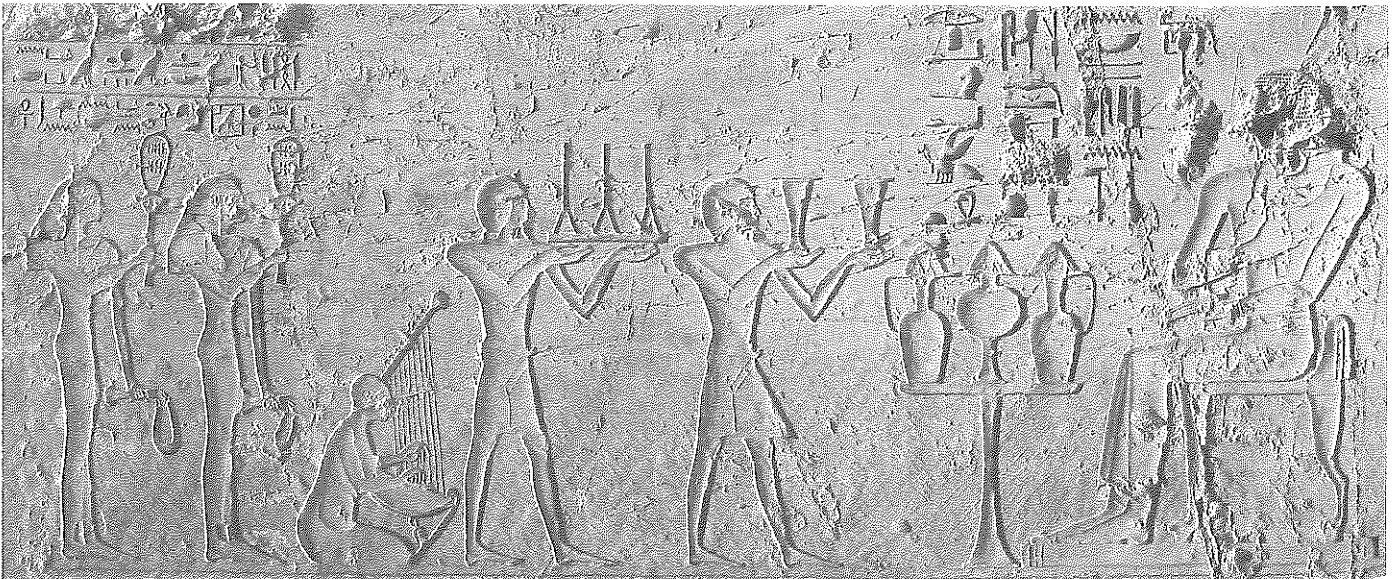
Uprostřed Džehutejova dvora se nachází významná odchylka od centrální osy komplexu. Je pravděpodobné, že tuto změnu v uspořádání dvora zapříčinila přítomnost starší stavby v této oblasti. Ta musela být natolik významná, že kvůli ní byla změněna podoba Džehutejova komplexu.

Prostor Džehutejova dvora byl znovu používán i po jeho pohřbu – a to především během Třetí přechodné doby a později (asi 1070–550 př. n. l.). Tyto další pohřby byly poměrně prosté a nijak neovlivnily uspořádání dvora. Jakmile byla suť vodorovně srovnána, byly tyto rakevy položeny na dno dvora, načež byly zakryty tumulem z kamenných, sušených cihel, dřevěných částí starších rakví, součástí pohřebních výbav (např. kanop), zlomků zdí atd.

Otevřené dvory končily u svahu hory, který byl stesán svisle ve tvaru stěny. Skalní stěna také sloužila jako fasáda vnitřního prostoru komplexu. Ačkoli byla fasáda velice významným prvkem komplexu, byla v době Hatšepsuty – Thutmose III. ponechána holá a nezdobená. Pouze dveřní ostění a překlad vstupu, které vedly dovnitř do vnitřního prostoru, byly popsány jménem a tituly majitele, společně se standardní formulí, která uváděla jeho právo (vydané králem a potvrzené významnými zádušními bohy) vlastnit takový komplex a přijímat invokační obětiny.

Výjimku tvoří v tomto období jen několik málo zdobených fasád. V pohřebním komplexu Useramona (TT 131) – vezíra Thutmose III. – je napodobena palácová fasáda s osmi popsanými nikami či nepravými dveřmi a velkým panelem nad vstupem, který ukazuje majitele, kterak provádí oběť královským jménům. Fasáda Puimreova komplexu (TT 39), která je jen o málo starší, měla čtyři popsané nepravé dveře a dvě velké stély s biografickým nápisem. Džehutej (TT 11; obr. 8) je opět výjimečný a fasáda, kterou si nechal vytvořit, si zaslouží krátký popis. Po obou stranách vstupu se nacházela velká stéla s postavou majitele, který vycházel ze dveří, aby přednesl text. Na jedné stéle je zachycen jako schopný a věrný služebník vládcе, zatímco na druhé je zdůrazněna jeho oddanost nejvýznamnějšímu bohu daného okamžiku. Služba koruně a náboženská zbožnost byly dva hlavní důvody, které mohly zajistit a ospravedlnit pohřební komplex a věčný a smysluplný život na onom světě. Umístěním společenského životopisu a prohlášení o zbožné mysli na fasádu chtěl Džehutej již od samotného počátku každému procházejícímu návštěvníkovi objasnit, že si zasloužil tento komplex a obětiny, které mu teoreticky udělil král a potvrdili je bohové nekropole.

Na pravé straně vstupu se nachází biografický nápis vypočítávající úkoly, které Džehutej vykonal pro královnu Hatšepsutu (Spiegelberg 1900; Northampton 1908). Vedle něho je do boční stěny vytesána nika se stojící postavou majitele v životní velikosti a s malou šachtou u nohou, která byla určena pro obětiny. Na levé straně od vstupu se nachází náboženský text – hymnus na vycházející slunce

Obr. 8 Zádušní panel vytesaný na boční straně dvora (TT 11). Džehutej přijímá obětiny, zatímco se těší hudbou (foto J. M. Galán).

Fig. 8 Funerary panel carved on the court's sidewall (TT 11). Djehuty receives offerings while enjoying music (photo by J. M. Galán).

entirely coated with a layer of fine white mortar ("muna").

The "pylon", or outer wall of the court, was entirely built with mud-bricks, leaving an entrance space 2.70 m wide whereas the remains of the outer wall reach 0.68 m high. Although we are not sure about its original height, it was probably not much higher, since only a few mud-bricks were found fallen on the floor. From the available evidence, we cannot determine if the top of this wall was flat or rounded. Again, the outer wall was also coated with white mortar. The area just outside the 'pylon' was slightly lower than the court's floor, what implies that one had to climb a step to get inside. Steps, either going up or down (as in the case of the sunken courtyards), were meant to separate two areas of a different nature.

The floor of the court was carefully cut on the bed rock. However, as the hill slope maintained its inclination, the rock descends below the floor level at a distance of 12 m away from the façade. Thus, in order to reach the entrance of the court (34 m away from the façade), the remaining area was refilled and levelled with limestone chips and covered with an artificial sand floor ("dakka"). The floor was then plastered with the same mortar that was used for the walls. As a whole, the courtyard must have looked very whitish and shiny.

During the sixth archaeological season, in January–February 2007, a trench was dug into the artificial floor of Djehuty's courtyard. Two remarkable discoveries were made in the course of that work. First, in the middle of the court, at a distance of 22 m away from the façade, a small pit, measuring 1.10 × 1.30 and 0.70 m deep, was found. It contained pottery vases, most of them (intentionally?) broken into pieces. Forty-two vases of daily quality were reassembled: two types of jars and, in a smaller number, one type of container. Together with them there were at least forty-three flower bouquets, most of them persea and olive. This ensemble probably constitutes the remains of Djehuty's funeral, or of a feast that took place on his behalf sometime after his burial. It might be connected with a scene showing the guests attending the funeral and approaching the deceased's monument with flowers and vases, as depicted, for instance, in Ramose's tomb (TT 55) at the end of the 18th Dynasty (Wilkinson – Hill 1983: 33).

Not far from the "flower deposit", and half a meter below the court's floor level, a wooden coffin of a Middle Kingdom type was found. It was very simple in shape, and without any kind of decoration or inscription. It belonged to an elderly woman, only adorned with a humble fayence necklace. This second discovery documents an earlier use of this area of the necropolis, and how previous, more modest burials ended up being swallowed up and hidden under sumptuous funerary monuments of a later period.

On the other hand, at the middle of Djehuty's courtyard there is a significant deviation from the monument's central axis. This alteration in the court's layout is probably due to the presence of an earlier structure in the area. It must have been relevant enough to respect it and to cause the adaptation of Djehuty's monument to it.

The area of Djehuty's courtyard was reused after his burial, mostly during the Third Intermediate Period and later (ca. 1070–550 BCE). These interments were quite modest, and did not affect the structure of the court. The coffins were laid on the ground, once the rubble was levelled horizontally, and they were then covered by a tumulus of stones mud-bricks, wooden blanks from old coffins, parts of old funerary equipments (e.g., canopic jars), wall fragments, etc.

The open courtyard ended at the hill slope, which was cut vertical to shape a wall. The rock cut wall serves also as the façade of the inner area of the monument. Despite the fact that the façade was a very prominent element of the monument, at the time of Hatshepsut–Thutmose III it was left bare and undecorated. Only the doorjambes and the lintel of the entrance leading inside the inner area were inscribed with the name and titles of the owner, together with the standard formula stating his right (issued by the king and

endorsed by the prominent funerary gods) to own such a monument and to receive invocation offerings.

Just a few decorated façades of this period stand out as exceptions to this rule. The funerary monument of Thutmose III's vizier, Useramen (TT 131), imitates a palace-façade, with eight inscribed niches or false-doors, and a large panel above the entrance showing the owner making an offering to the royal names. Slightly earlier, the façade of Puemre's monument (TT 39) had four inscribed false-doors and two large stelae with a biographical text. Djehuty (TT 11; fig. 8) is yet again exceptional, and it is worth a brief description of the façade he designed. It has two large stelae, one at each side of the entrance, both including a figure of the owner coming out of the door to present the text. One portrays him as an efficient and loyal servant of the monarch, while the other stresses his devotion towards the most important deity of the moment. Service to the crown and religious piety were the two basic merits that would grant and justify a funerary monument and an eternal and meaningful afterlife. By posting at the façade his civil curriculum and a statement of his pious mind, Djehuty wanted to make clear from the very beginning to any visitor passing by that he deserved the monument and offerings that the king theoretically granted him and that the gods of the necropolis corroborated.

At the right side of the entrance there is a biographical text that enumerates the missions that the Djehuty carried out for Queen Hatshepsut (Spiegelberg 1900; Northampton 1908). Next to it, hewn into the sidewall, there is a niche with a life-size standing figure of the owner, with a small shaft for offerings at his feet. At the left side of the entrance there is a religious text, a hymn to the raising sun Amen-Re, with the hieroglyphic signs still displaying most of their yellow colouring which would have made the inscription glitter with the sun rays. At the other sidewall there must have been a second statue facing the one at the opposite corner. Next to it, carved on the sidewall, there is a large funerary panel divided into four scenes. The two scenes below show Djehuty seating behind an offering table listening to the words of a *sem*-priest and to the song of a group of musicians. The two scenes above show Djehuty standing up and making an offering while addressing a prayer to Amen-Re and to Osiris. The texts reproducing the prayers are both written in cryptography, what is in itself a remarkable attempt to single out his monument from the rest of the nobles' and project himself as a knowledgeable scribe above his colleges.

The height of the façade could vary, depending on the cliff conditions. The tops of many of them were strengthened by masonry and mud-bricks, what served also to increase their height. Djehuty's façade, for instance, was carved on the hill up to 3 m high, but it was then raised at least up to 5.20 m by a masonry wall. The architectural elements used to embellish the upper part of the façade have suffered greatly, and only in very few occasions have they been found undisturbed. Although most of the monuments had horizontal rows of clay "funerary cones" inset at the upper part of the façade, all of the known examples have been found scattered on the ground. Only a 11th Dynasty monument buried under the causeway leading to Hatshepsut's funerary temple at Deir el-Bahari preserved them in situ (Winlock 1928). At the very beginning of the 18th Dynasty such adornment had fallen out of use, but it became very much in fashion again by the time of Hatshepsut. Funerary cones were then produced by the dozens. So far, more than 200 cones have been found with the impression of Djehuty's two seals (Galán – Borrego 2007). The flat side was in most cases circular (with an average diameter of 10 cm), and it was the only visible part of the cone as the body (about 30 cm long) was set in the façade. When the clay was still fresh, the circular base was stamped with a seal of the owner, mentioning his name and titles. When the signs were small and there was space for a longer text, the seal could include the parents' names, a reference

Amenrea – s hieroglyfickými znaky, které si dodnes uchovaly většinu ze svého žlutého omalování užitého proto, aby se nápis týpčil ve slunečních paprscích. Na druhé boční stěně – čelem k soše v protilehlém rohu – se musela nacházet druhá socha. Vedle ní se – vytesaný na boční stěně – nachází velký zádušní panel rozdělený do čtyř scén. Dvě spodní scény ukazují Džehuteje sedícího za obětním stolem, kterak naslouchá slovům kněze *sem* a písni skupiny hudebníků. Ve dvou horních scénách je zachycen stojící Džehutej, který provádí obětiny, když přednáší modlitbu k Amenreovi a Usirovi. Oba nápisy, které reprodukuje modlitby, jsou zapsány kryptograficky, což je samo o sobě pozoruhodným pokusem odlišit se tak od zbytku hodnostářů a vyobrazit sebe samotného jako zběhlého písaře stojícího nad svými kolegy.

Výška fasády se mohla měnit – záleželo na podmínkách skalní stěny. Vršek mnoha z nich zesilovalo kamenné zdivo a sušené cihly, které sloužily také k jejímu navýšení. Například Džehutejova fasáda byla vytesána do výšky 3 metrů, ale poté byla prostřednictvím kamenné zdi navýšena minimálně do výšky 5,2 metru. Architektonické prvky, které se používaly k výzdobě horní části fasády, velice trpěly a pouze v několika málo případech byly nalezeny nepoškozené. Byť měla většina komplexů do horní části fasády vsazeny vodorovné řady hliněných „pohřebních kuželů“, všechny se našly rozházené po povrchu. Pouze jeden komplex z 11. dynastie, který byl pohřben pod vzestupnou cestou, jež vedla k Hatšepsutině zádušnímu chrámu, si je uchoval *in situ* (Winlock 1928). Na samotném počátku 18. dynastie se tato ozdoba přestala používat, ale v době Hatšepsuty se velice rychle opět stala módní záležitostí. Tehdy se pohřební kužely vyráběly po tuctech. Až doposud se našlo více než 200 kuželů s otisky dvou Džehutejových pečeti (Galán – Borrego 2007). Plochá část byla většinou kulatá (s průměrem obvykle 10 cm) a byla to jediná viditelná část kužele poté, co bylo jeho tělo (dlouhé kolem 30 cm) zasazeno do fasády. Když byla hlína stále ještě čerstvá, byla kruhová podstava orázkována pečeti majitele, která uváděla jeho jméno a tituly. Pokud byly znaky malé a byl zde dostatek místa pro další text, pak mohla pečeta obsahovat i jména rodičů, odkaz na dalšího příbuzného nebo nábožensko-zádušní přání či výrok.

Obrazová vyobrazení pohřebních komplexů ukazují nejen řady kuželů ve vrchní části fasády, ale i malý výklenek nad vstupem. Ten obsahoval sošku majitele, kterak pozvedal své ruce jako při modlitbě (Wilkinson – Hill 1983: 16–17). Mnoho z nich mohlo klečat a držet malou stélou s krátkým hymnem na slunečního boha, který na ní byl zapsán.

Většina komplexů neměla komplikovanou superstrukturu a vršek fasády byl více či méně ponechán plochý a nezdobený. Existují však i případy, kdy se dochovala základna stavby vytvořená z kamenného zdiva, sušených cihel a omítky. Nejvýznamnější takový příklad patřil vezírovi Useramonovi (TT 131), kde – jak se zdá – zbytky naznačují, že byla na vrcholku komplexu vystavěna pyramida (Dziobek 1989, 1994). Je však obtížné zjistit, o jak ojedinělý případ se mohlo jednat. Useramonův komplex byl zajisté významný svou zdobenou fasádou a především okopírováním scén z pohřební komory Thutmose III. Pyramida na vrcholku by byla ještě dalším prvkem, kterým by proklamoval vezírovo vysoké postavení.

Za dvorem pokračovala horizontální část komplexu uvnitř vrchu. Jak ukazují vyobrazení, musela mít ve většině případů krytá část ze vstupu dovnitř dřevěné dveře. Staří Egypťané považovali dveřní prostory za velice významné architektonické prvky a to jak z konstrukčního, tak z ideologického a symbolického hlediska. Dveřní ostění a překlady byly často vytvořeny z kamene lepší kvality než zdi, do kterých byly zasazeny (např. pískovec x vápenec), a v případě dveřních vstupů v chrámech (pokud to bylo možné, tak ze žuly) tak dokonce obdržely jméno, aby ohlašovaly nebo uváděly síň, do které měl návštěvník vstoupit. Byly prostředkem pro přístup z jedné oblasti do druhé – byly místem přechodu. Z toho důvodu sehrávaly

nepravé dveře tak významnou úlohu v zádušní architektuře, proto byly sochy zemřelého tak často vyobrazeny v nice, která ve skutečnosti představovala přístupové dveře k průchodu z říše mrtvých do světa živých. Zatímco tedy šířka vstupu do kryté části komplexu byla relativně úzká a měřila asi 1 metr, tak tloušťka dveřního prostoru byla poměrně značná a obě její strany byly často zdobeny. Na jižní straně vnitřního dveřního prostoru je vyobrazen zemřelý, někdy v doprovodu manželky nebo dalšího příbuzného, vycházející ven, zatímco na severní straně je zachycen vcházející dovnitř. Soudobé nápisy skutečně často zmiňují přání, aby mohl zemřelý vycházet a vracet se do svého „domu věčnosti“.

Pohřební komplexy byly v ideálním případě orientovány východo-západním směrem. Dokonce i pokud reliéf skalní stěny nebo nějaké jiné okolnosti znemožnily tuto orientaci, tak výzdoba stěn a symbolismus zůstaly nezměněny. Na jižní straně vnitřního dveřního prostoru je tudíž zemřelý často vyobrazen, jak s pozdvíženými rukama vychází ven a velebí vycházející slunce – jakoby ho první paprsky úsvitu probouzely a zvaly k poděkování bohu a k připojení se k živým na Zemi. Na severní straně dveřního prostoru je zachycen při návratu do své pohřební komory na konci dne – velebící zapadající slunce.

Půdorys kryté části pohřební komplexu se standardizoval někdy kolem doby Hatšepsuty – Thutmose III. Jeho podoba je obvykle označována za tvar „obráceného písmene T“, což znamená, že její tvořila dlouhá chodba (která nejčastěji končila v široké síni) a obdélníková příčná hala, která sloužila jako předsíň. Ve většině případů byly místnosti a chodba asi dva metry vysoké. Zatímco strop byl vždy omalován nebo byl ponechán bez výzdoby, tak vnitřní stěny mohly zdobit reliéfy nebo malba. Starověcí Egypťané si více cenili reliéfní výzdoby a pokud to bylo možné, dávali jí přednost před prostou výmalbou. Reliéf v kameni se jim samozřejmě zdál mnohem trvanlivější a mohl být poté omalován, jak tomu bylo u většiny reliéfů. Pouze tehdy, když nebyla kvalita vápencové stěny dostatečná, aby do ní mohlo být tesáno, a odlupovala se, byly stěny pokryty bahnem a omítkou a až poté omalovány. Volbu malby před vytesáním scén a nápisů mohl podmiňovat také časový tlak. Některé komplexy měly části zdobené reliéfy a jiné malované. Existují dokonce případy – jako Rechmireův komplex (TT 100; obr. 9) –, v nichž měl zřejmě majitel zálibu v malbě.

Příčná hala měla – coby místnost nacházející se blíže světu živých – zdi zdobené scénami, které jejího majitele pojily s jeho životem na Zemi. Zdejší výjevy byly vybrány tak, aby poskytovaly chvályhodný obraz majitele a to ve všech důležitých aspektech, které se dotýkaly jeho nové situace coby zemřelého. Je vyobrazen jako pracovitý a čestný správce. Podle pozice, kterou zastával, je zachycen při dohlížení na obdělávané pole a chovaná stáda, při zapisování každoročních výnosů z daní, při přijímání cizích poselstev a tributů atd. Jeho výkonnou a věrnou službu králi zdůrazňovala scéna oficiální audience, při níž velebí vládce (a nabízí mu květiny), zatímco od něj (sedícího na trůnu ve zlatém kiosku) přijímá coby odměnu za své služby cenné dary.

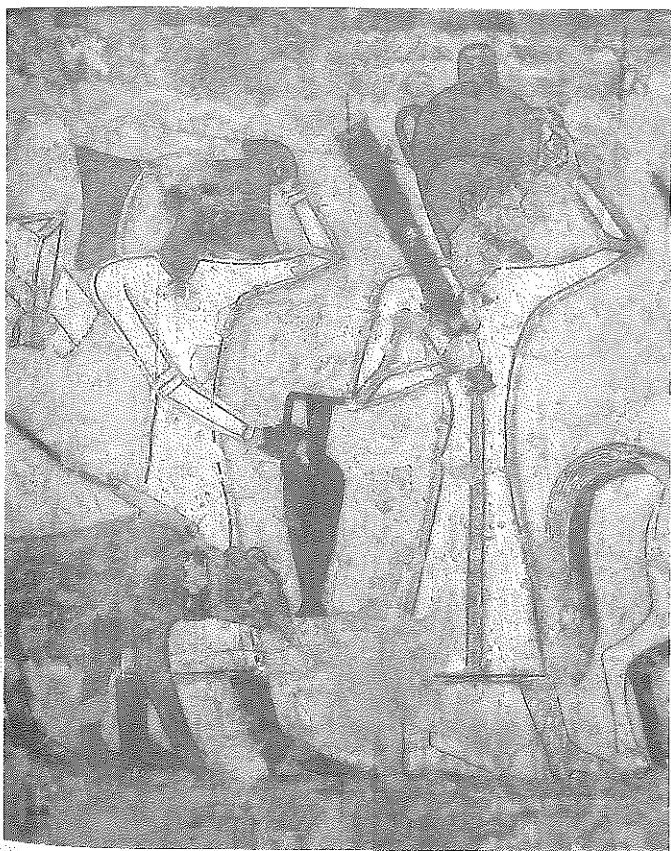
Zároveň je ale prostřednictvím dvou různých, ale úzce spojených obrazů zobrazena jeho role jako hlavy rodiny (*pater familias*). Na jednom z těchto obrazů je znázorněna scéna, která se obecně označuje jako „rybolov a lov divokého ptactva v bažině“. Majitel je vyobrazen dvakrát – zrcadlově – s papyrusovou houštinou, která představuje centrální osu výjevu. Stojí na papyrusovém člunu a v jednom případě hází holí na hejno divokých ptáků, zatímco na protější straně loví pomocí harpuny buď dvojici ryb *tilapia*, nebo malého hrocha. Tato majitelova činnost symbolizuje převládnutí pořádku nad chaosem. Vedle něj se navíc nacházejí mladí příbuzní – zejména upravené, ale spoře oděné dívky –, kteří přidávají výjevu rodinný a sexuální význam – kombinace těchto dvou prvků pak symbolizuje touhu po znovuzrození. Druhá scéna představuje hostinu, které předsedá majitel spolu

to another relative, or a religious-funerary wish or statement.

The pictorial representations of funerary monuments not only show rows of cones at the top of the façade, but also a small niche above the entrance holding a statuette of the owner raising his arms as if praying (Wilkinson – Hill 1983: 16–17). Many of them would have been kneeling down and holding a small stela with a brief hymn to the sun god inscribed on it.

Most of the monuments did not have an elaborated superstructure, and the top of the façade was left more or less flat and plain. However, there are cases where the base of a structure made of masonry, mud-brick and mortar has been preserved. The most relevant one belonged to the vizier Useramen (TT 131), in which case the remains seem to indicate that a pyramid was built on top of the monument (Dziobek 1989; 1994). It is difficult to ascertain how unique this case might have been. Certainly, Useramen's monument is remarkable for the decorated façade and, above all, for copying the wall scenes of Thutmose III's funerary chamber. A pyramid on top would be yet another element to proclaim his high status.

Behind the courtyard, the horizontal element of the funerary monument continued inside the hill. The covered area must have had, in most cases, a wooden door to enter inside, as shown in pictorial representations. Door gates were regarded by ancient Egyptians as very important architectural elements, both from a construction and an ideological/symbolic point of view. Door jambs and lintels were frequently built with a better quality stone than the wall in which they were embed (e.g., sandstone versus limestone), and within temples, door gates (granite when possible) even received names to announce or introduce the hall that the visitor was about to enter. They were the means to gain access from one area into another; they were places of transition. That is why the false-doors

Obř. 9 Detail z malované výzdoby Rekhmireovy příčné haly (TT 100) – cizinci z Levanty přinášejí zboží do Egypta (foto J. M. Galán).

Fig. 9 Detail of the painted decoration of Rekhmire's transverse hall (TT 100) – foreigners from the Levant bring goods to Egypt (photo by J. M. Galán).

played such an important role in funerary architecture, and why the deceased's statues were often shown inside a niche, which was actually representing an access door to pass from the realm of the dead into the realm of the living. For this reason also, while the width of the entrance to the covered area of the funerary monument was quite narrow, about one meter wide, the door thickness was quite broad, and most times had its two sides decorated. On the southern side of the door, the deceased, sometimes accompanied by his wife or another relative, is shown walking outwards, while on the northern side he is shown walking inwards. Indeed, contemporary funerary inscriptions frequently mention the wish that the deceased will be able to go out from and come back into his "house of eternity".

Funerary monuments were ideally oriented east–west. Even when the topography of the cliffs or some other circumstance made impossible this orientation, the wall decoration and symbolism remained unaltered. Thus, on the southern side of the door the deceased is frequently represented walking out, with his arms raised, praising the rising sun, as if the first sun-rays at dawn would have awakened him, inviting him to thank god and join the living on earth. On the northern side, while returning to his burial chamber at the end of the day, he is seen praising the setting sun.

The layout of the covered area of the funerary monument was standardized about the time of Hatshepsut–Thutmose III. It is generally referred to as having an "inverted T" shape, which means that it had a long corridor (most times ending in a broad chamber) with a rectangular transverse hall acting as vestibule. The rooms and corridor were in most cases about two meters high. While the ceiling was always painted or left bare, the inner walls could be decorated in relief or painted. Ancient Egyptians valued more and, when possible, tended to choose relief work over a plain painted decoration. Indeed, relief on stone seemed more durable, and could then be painted over, as most reliefs were. Only when the quality of the cliff's limestone was too weak and leafy to be carved, were the walls coated with mud and plaster and then painted. Time pressure could also condition the choice of painting over carving the scenes and inscriptions. Moreover, some monuments have some portions decorated in relief and others painted. There are even cases, like the monument of Rekhmire (TT 100; fig. 9), where the owner seems to have had a taste for painting.

The transverse hall, being the room closer to the realm of the living, had its walls decorated with scenes that connect the owner with his life on earth. The situations depicted were chosen in order to present a meritorious portrait of the owner in every relevant aspect for his new condition, i.e., dead. On the one hand, he would be represented as an industrious and honest administrator. According to the positions he held, he is shown inspecting cultivated fields and herds, the registration of the annual revenues, the reception of foreign embassies and tribute, etc. His efficient and loyal service to the king was highlighted through a scene showing an official reception in which he praises the monarch (and offers him flowers), while receiving from him (sitting on a throne inside a golden kiosk) valuable presents as a reward for his services.

On the other hand, his role as *pater familias* is shown through two different but closely associated *tableaux*. One of them is generally labelled as the "fishing and fowling in the marshes" scene. The owner is depicted twice in a mirror composition, divided by a papyrus thicket acting as central axis. He is standing on a papyrus punt, once throwing a stick against a flock of fowl, and on the opposite side fishing with a harpoon for either tilapia fish or a small hippopotamus. The action undertaken by the owner symbolizes the imposition of order over chaos. Moreover, the presence of young relatives next to him, particularly girls tidied up but wearing little clothes, adds to the scene both a familial and a sexual connotation; the combination of the two symbolizing a desire of rebirth. The second scene represents a banquet, presided over by the

s manželkou a/nebo svými rodiči a které se účastní skupina blízkých příbuzných. Všichni mají k dispozici množství jídla a pití. Místo toho, aby byli zachyceni při jídle a pití, jsou ale vyobrazeni, jak si přivoňují k lotosovému květu, který opět symbolizuje touhu po znovuzrození (jak se zdá, že lotosový květ činí každého rána). Scéna s hostinou obsahuje i okrajové detaily, které vyvolávají představu znovuzrození: opice, která pojídá ovoce, a/nebo zrcadlo, které je umístěno pod židli (Manniche 1997, 2003).

Kratší stěny příčné haly na konci obou stran byly z větší části popsány a tyto texty byly napsány na stěle nebo nepravých dveřích. Většinou obsahovaly krátkou majitelovu biografii a žádost o inokanční oběť provedenou v jeho jménu a občas také ve jménu několika jeho blízkých příbuzných.

Centrální chodba má tendenci být poměrně dlouhá a úzká a její stěny byly hojně zdobené. Scény v této části komplexu jsou orientovány více nábožensky a zádušně. Skladba ukazující majitele při lovu divoké zvěře lukem a šípy na okraji pouště má zřejmě symbolické čtení, které – opět – naráží na vítězství (lidského) řádu nad chaosem (přírody), kterého je dosaženo prostřednictvím majitelovy síly a dovednosti. Druhou v chodbě vyobrazenou scénou je říční pouť do Abydu, tedy asi 150 km od Théb po proudu Nilu. Ještě za života si tak chtěl majitel, společně s manželkou a/nebo rodiči, zajistit náklonnost boha Usira, protože se s ním měl časem setkat jako s králem zemřelých při svém posledním soudu a v podsvětí. Další běžnou scénou je pohřební procesí majitele – a to včetně přeplutí řeky, dopravy rakve, pohřební výbavy a tekenu, příchodu na nekropoli a uvítacího obřadu, který prováděli tanečníci *muu* (obr. 10). Často následuje vyobrazení onoho světa, na němž je dominantní postavou Usir (někdy ho provází Anup), kterého doprovázejí božstva a ochránci spojení se dvěma, vodními nádržemi a svatyněmi. Občas hraje v kompozici scény významnou úlohu i bohyně Západu, protože právě ona jako první vítala zemřelého při jeho příchodu na onen svět.

V době Hatšepsuty a Thutmose III. se dostala do repertoáru chodby nová scéna – vyobrazení obřadů, které probíhaly nad mumii nebo sochou zemřelého. Zejména soubor rituálů, které byly spojeny pod termínem Otevírání úst a které se teoreticky odehrávaly v otevřeném dvoře, se začal zobrazovat ve zkrácené podobě, byť pro Džehuteje (TT 11; obr 11) muselo být vybráno kolem čtyřiceti různých kroků, zatímco později v Rechmireově komplexu (TT 100) dokonce padesát. Úkony, které prováděli specializovaní kněží (jako kněz *sem*, který byl oděn v kůži levharta, a kněz-předčítatel, oděný v říze), měly za cíl navrátit mrtvému tělu jeho schopnost konat a pohybovat se na onom světě. Bylo páleno kadidlo, lila se voda, zvířata byla obětována a nahlas byla přednášena zaříkání.

Krytá část se stává tmavší, intimnější a posvátnější, čím více postupujeme dovnitř, dokud konečně nedospějeme do nejnitraj-

Obr. 10 Detail z centrální chodby Ineniho komplexu (TT 81) – tanečníci *muu* vítají pohřební procesí (foto J. M. Galán).

Fig. 10 Detail from the central corridor of Ineni's complex (TT 81) – the *muu*-dancers welcome the funerary procession (photo by J. M. Galán).

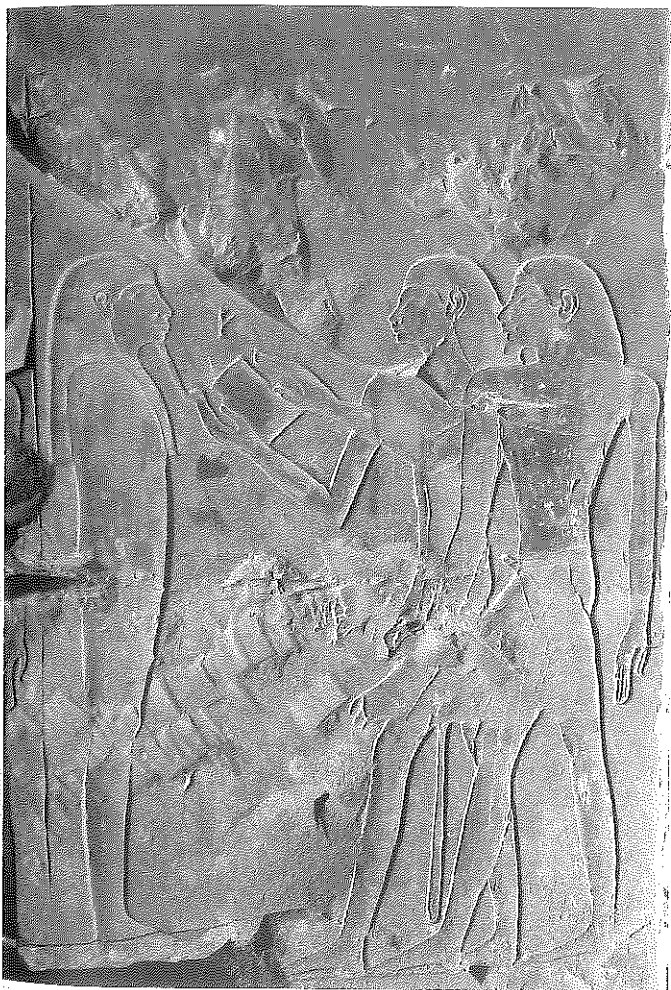
owner together with his wife and/or his parents, and attended by a group of close relatives. All of them have at hand piles of food and drink. However, instead of showing them eating and drinking, they are depicted smelling a lotus flower, symbolizing again a desire of rebirth (like the lotus flower seems to do every morning). The banquet scene includes marginal details that evoke the idea of rebirth, like a monkey eating fruits and/or a mirror placed under a chair (Manniche 1997, 2003).

The shorter walls of the transverse hall, at the end of both sides, were mostly inscribed, the texts being written on a stela or a false-door. These generally included a short biography of the owner and a plea for invocation offerings on his behalf and, occasionally, on behalf of a few close relatives as well.

The central passage tended to be quite long and narrow, and the walls were profusely decorated. The scenes on this part of the monument are more religious and funerary in orientation. A composition showing the owner hunting game on the desert fringe, using a bow and arrows, seems to have a symbolic reading, alluding –again– to the triumph of (human) order upon (nature's) chaos as enacted by the owner's strength and skill. A second scene represented along the corridor is the river pilgrimage to Abydos, about 150 km down the Nile from Thebes. The owner, together with his wife and/or parents, while still alive, wanted to gain the favour of the god Osiris, since he

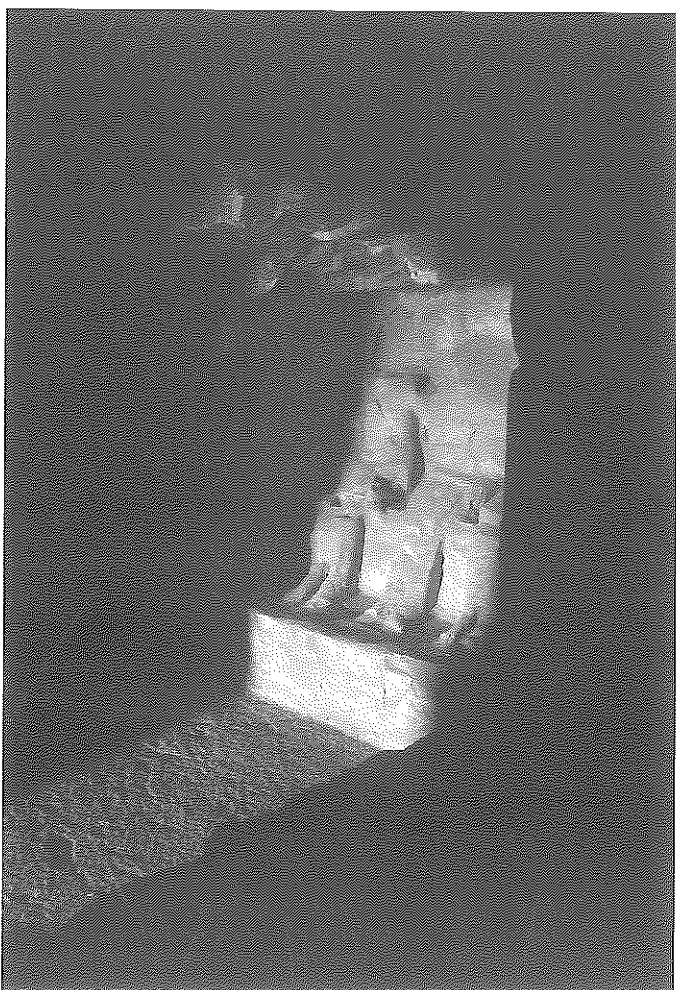
will eventually meet him as king of the dead in his final judgement and in the netherworld. Another common scene is the funerary procession of the owner, including the crossing of the river, dragging the coffin together with the funerary equipment and the tekenu, the arrival to the necropolis and the welcome ritual performed by the *muu*-dancers (fig. 10). It is frequently followed by a representation of the hereafter, where the dominating figure is that of Osiris, accompanied sometimes by Anubis, and escorted by deities and guardians associated with doors, water pools and shrines. Occasionally, the goddess of the West plays also a prominent role in the composition of the scene, since she was the first one to welcome the deceased at his arrival to the otherworld.

At the time of Hatshepsut–Thutmose III, a new scene was introduced into the corridor repertoire: the representation of the rituals performed over the mummy or a statue of the deceased. Specifically, the collection of rituals gathered under the title "Opening of the Mouth", which theoretically took place at the open courtyard, started now being depicted in an abbreviated form, although for Djehuty (TT 11; fig. 11) there must have been around forty different steps/moments singled out, and later, in the monument of Rekhmire (TT 100) fifty. The actions performed by specialized priests, such as the *sem*-priest dressed in a panther's skin, and the "lector priest" wearing a stole, aimed to return to the dead body his capacity to act and

Obr. 11 Detail z centrální chodby Džehutejova komplexu (TT 11) – dva kněží vykonávají obřady nad jeho mumii, která pravděpodobně stojí v otevřeném dvoře (foto J. M. Galán).

Fig. 11 Detail from the central corridor of Djehuty's monument (TT 11) – two priests performing rituals on his mummy as it stands up, probably inside the open courtyard (photo by J. M. Galán).

Obr. 12 Nejvnitřnější místnost nebo svatyně Džehutejova pohřebního komplexu (TT 11). Sluneční světlo se dotýká sochy majitele a jeho rodičů (foto J. M. Galán).

Fig. 12 Innermost chamber or shrine of Djehuty's funerary monument (TT 11). The sunlight reaches the statue of the owner and his parents (photo by J. M. Galán).

ší místnosti – svatyně –, v níž jsou majiteli vzdávány pocty a kde je uctíván. Na každé stěně komplexu byl ústřední postavou – měl hlavní úlohu –, ale je to právě v této místnosti, kde jeho obraz přijímal kult a kde bylo velebeno jeho jméno. Ve většině případů se uvnitř niky v zadní stěně nacházela majitelova sedící socha vytesaná z rostlé skály. Doprovázet ho mohla manželka a/nebo jeho rodiče. V jejich jménu mohly být přinášeny obětiny, protože byly vedle nich zapsány seznamy, které vypočítávaly žádoucí produkty a jejich množství. Pokud byl komplex dostatečně orientován východozápadním směrem, pak mohl dveřmi proniknout sluneční paprsek, projít chodbou a zasáhnout zadní stěnu, čímž došlo k osvětlení sousoší zbožštělého majitele hrobky a jeho rodiny. Právě tento viditelný jev návštěvníkovi jednoznačně ukázal, že stanul uvnitř kaple (obr. 12).

Tím končí horizontální plán pohřebního komplexu. Ve skutečnosti se nejedná o hrobku, ale o určitý druh mauzolea – připsaný památce jednotlivce nebo rodiny. Lidé s dobrými úmysly zde byli vítáni a zváni k tomu, aby se dozvěděli o majitelových zásluhách, kterých dosáhl za života, proč si zasloužil na nekropoli takový komplex a věčný a smysluplný život na onom světě.

Vertikální složku tvoří architektonická struktura, kterou můžeme právem označovat jako „hrobku“. Ta se mohla nacházet v otevřeném dvoře nebo i uvnitř – buď v příčné hale, nebo v nejvnitřnější místnosti. Tvořila ji obdélníková šachta, která byla vytesána do skály podloží a měla rozměry nezbytné ke spuštění rakev v horizontální poloze, tj. přibližně 2 × 1 metr. Hloubka šachty se mohla lišit, průměr činil 5 až 10 metrů. Na dně se v úzkých stěnách šachty otevírala jedna nebo více pohřebních komor. Pohřební komory z rané 18. dynastie nebyly

zdobeny. Pouze v několika výjimečných případech byly na stěnách zapsány pasáže z Knihy mrtvých a dalších zásvětých textů a scén – aby pomohly zemřelému nalézt jeho cestu nocí. Jedná se o komplexy Senemmuta (TT 353), Useramona (TT 131), Amenemheta (TT 82) a Nachtmína (TT 87).

Rakev byla do pohřební komory uložena společně s pohřební výbavou, v souladu s majetkem a prioritami zemřelého a/nebo jeho rodiny (Smith 1992). Výbava mohla zahrnovat čistě pohřební předměty (jako čtyři kanopy na vnitřnosti zemřelého), několik mumiformních figurek služebníků (vešebtů) a papyrusový svítek s textem, který se vztahoval ke Knize mrtvých. Mohla ale obsahovat i předměty „denní potřeby“, jako byly potraviny, masť, kytice, nábytek, deskové hry (hru senet nebo podobné), a když to bylo možné, tak zahrnovala i několik luxusních předmětů (od zdobené keramiky až po drobné zlaté předměty). Občas mohly být dovnitř vloženy i osobní předměty jako hudební nástroje nebo vojenská výbava. Poté byla pohřební komora uzavřena kameny a/nebo sušenými cihlami a šachta byla vyplněna sutí. Přístup do ní nebyl dovolen, takže nikdo nemohl narušit tělesné pozůstatky jejího majitele.

Ponecháme-li stranou několik málo výjimek, tak tato situace nikdy nenastala. V různých okamžicích byli do komplexu často pohřbeni i manželka a blízcí příbuzní, což naznačuje, že šachta mohla být vyčištěna a opakovaně vyplněna (Dorman 2003). A co víc – ve většině případů se dovnitř dostali starověcí a moderní zloději a narušili věčný odpočinek zemřelého. Procházeli celým komplexem a vše poničili. Když hledali cennosti, které by prodali na černém trhu, dokonce zbavili mumie obinadel a rozlámali je.

move in the otherworld. Incense was burnt, water poured, animals sacrificed, and spells pronounced aloud.

The covered area gets darker, more intimate, and more holy as one proceeds inward, until finally reaching the innermost chamber, the shrine where the owner is honoured and worshiped. In every wall of the monument he had been the central figure, the main character, but it is in this room where his image would receive cult and his name would be exalted. In most cases, the rear wall housed, inside a niche, a seated statue of the owner carved in the rock of the hill. He could be accompanied by his wife and/or his parents. Offerings would be invoked on their behalf, and for that matter offering lists were written next to them, enumerating the desirable products and their quantities. If the monument was reasonably oriented east-west, a beam of sunlight would enter through the door, flow along the corridor and hit the rear wall, illuminating the statue group of the deified owner and family. This visual effect would make it clear that the visitor was standing inside a chapel (fig. 12).

This is the end of the horizontal element of the funerary monument. Indeed, it is not a tomb proper, but a sort of mausoleum, an individual and family memorial. Well intentioned people were welcomed and invited to learn about the merits the owner had achieved in life in order to deserve such a monument in the necropolis and an eternal meaningful life in the hereafter.

The vertical element is the architectural structure that can be labelled as a "tomb" proper. It could be located at the open courtyard or inside, either at the transverse hall or at the innermost chamber. It consisted of a rectangular shaft cut into the rock of the floor, with the necessary dimensions to lower through it a coffin horizontally (that is 2 x 1 m approximately). The depth of the shaft could vary, although the average was between five and ten meters deep. At the

bottom, one or more burial chambers opened in the narrow sides of the shaft. Early 18th Dynasty burial chambers were not decorated. Only a few exceptions had inscribed passages from the Book of the Dead and other funerary texts and scenes, which served to help the deceased find his way through the night: Senenmut (TT 353), Useramen (TT 131), Amenemhat (TT 82) and Nakhtmin (TT 87).

The coffin was placed inside the burial chamber, together with the funerary equipment in accordance with the means and preferences of the deceased and/or his family (Smith 1992). It could include purely funerary objects, such as four canopic jars for the deceased's viscera, a few mummified servant-figurines (shabtis), and a papyrus roll with a text related to the Book of the Dead. It could also include "daily life goods", like food, unguents, flower bouquets, furniture, board games (a senet-game or similar) and, when possible, some luxury items (ranging from decorated pottery to small golden objects). Occasionally, personal items, such a musical instruments or warfare equipment could also be placed inside. The burial chamber was then blocked with stones and/or mud-bricks, and the shaft was filled with rubble. Access to it was not permitted, in order that no one would disturb the physical remains of its owner.

However, leaving aside a few exceptions, it was never so. The wife and other close relatives were also frequently buried inside at different moments, which meant that the shaft would be cleared and refilled repeatedly (Dorman 2003). Moreover, in most cases, ancient and modern robbers managed to get in and interrupt the eternal rest of the deceased. In doing so they moved around and broke everything and stripped and dismembered the mummies as they were looking for valuables to sell in the black market.

THÉBY. MĚSTO BOHŮ A FARAONŮ THEBES. CITY OF GODS AND PHARAOHS

NÁPRSTKOVO MUZEUM
ASIJSKÝCH, AFRICKÝCH A AMERICKÝCH KULTUR

www.nm.cz

NÁRODNÍ MUZEUM